

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF THE HISTORY OF SCIENCE
TEAM FOR THE HISTORY OF CARTOGRAPHY

UNIVERSITY OF SZCZECIN
INSTITUTE OF THE HISTORY
AND INTERNATIONAL RELATIONS

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XIV

DAWNA MAPA ŹRÓDŁEM WIEDZY
O ŚWIECIE

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY

Volume XIV

OLD MAP AS A KNOWLEDGE
SOURCE ABOUT THE WORLD

Proceedings from the 22nd All-Polish
Conference of the Historians of Cartography

Pobierowo 11 – 13 October 2007

Poświęcamy pamięci
Profesora MIECZYSLAWA STELMACHA
Redaktorzy

Edited by
STANISŁAW ALEXANDROWICZ AND RADOŚLAW SKRYCKI

SZCZECIN 2008

INSTYTUT HISTORII NAUKI
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
ZESPÓŁ HISTORII KARTOGRAFII

UNIwersytet SZCZECIŃSKI
INSTYTUT HISTORII I STOSUNKÓW
MIĘDZYNARODOWYCH

Opracowanie redakcyjne
STANISŁAW ALEXANDROWICZ, RADOŚLAW SKRYCKI

Opracowanie techniczne
Dorota KOZŁOWSKA, JERZY OSTROWSKI

Projekt okładki
DARIUSZ KOZŁOWSKI

Tłumaczenia streszczeń na język angielski:
AUTORZY

Skład komputerowy
Dorota KOZŁOWSKA

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XIV

DAWNA MAPA ŹRÓDŁEM
WIEDZY O ŚWIECIE

Materiały z XXII Ogólnopolskiej
Konferencji Historyków Kartografii

Pobierowo 11 – 13 października 2007 r.

Publikacja dofinansowana ze środków Uniwersytetu Szczecińskiego

© Copyright by: IHN PAN, US, 2008

Pod redakcją
STANISŁAWA ALEXANDROWICZA I RADOŚLAWA SKRYCKIEGO

ISSN: 0138-0850

SPIS TREŚCI

<i>Stanisław Alexandrowicz, Radosław Skrycki</i> – PRZEDMOWA	9
<i>Radosław Gaziński</i> – MIECZYSLAW STELMACH (1947-2000), ARCHIWISTA, HISTORYK I HISTORYK KARTOGRAFII	15
BIBLIOGRAFIA PRAC PROF. MIECZYSLAWA STELMACHA (zestawiła Agnieszka Chlebowska)	19

Mapa jako źródło historyczne

<i>Stanisław Alexandrowicz</i> – WYKORZYSTANIE ŹRÓDEŁ KARTOGRAFICZNYCH W BADANIACH NAD HISTORIĄ POLSKI XVI I XVII WIEKU	29
<i>Wojciech Iwańczak</i> – KILKA UWAG O DAWNEJ MAPIE JAKO ŹRÓDŁE HISTORYCZNYM	51
<i>Bogdan Wołak</i> – BADANIE DYNAMIKI ZJAWISK NA PODSTAWIE KART KATASTRALNYCH I MAP EWIDENCYJNYCH	61
<i>Dorota Jutrzenka-Supryn</i> – MATERIAŁY I TECHNIKI WYKONYWANIA MAP OD STAROŻYTNOŚCI DO XVIII WIEKU	71
<i>Dorota Jutrzenka-Supryn</i> – GRYN SZPAN – ZIELONY PIGMENT STOSOWANY DO KOLOROWANIA MAP I JEGO WPŁYW NA STAN ZACHOWANIA ZABYTEKÓW KARTOGRAFICZNYCH	87

Historia kartografii powszechnej

<i>Rafał Simiński</i> – OBRAZ ZIEM INFLANCKICH W ŚWIEŁIE KARTOGRAFII I KRONIKARSTWA EUROPY ZACHODNIEJ OKRESU ŚREDNIOWIECZA	105
<i>Lucyna Szaniawska</i> – PIĘCSETLECIE NAZWY AMERYKA. ZMIANY NAZWY ORAZ EWOLUCJA OBRAZU AMERYKI NA MAPACH PUBLIKOWANYCH W SZESNASTOWIECZNEJ EUROPIE	119
<i>Krzysztof Szykuła</i> – PROJEKT MONOGRAFII I FAKSYMILOWEGO WYDANIA MAPY JENKINSONA Z 1562 ROKU	149

SPIS TREŚCI	7
-------------------	---

<i>Jerzy Czajewski</i> – DELIMITACJA ROZBIOROWEJ GRANICY RZECZYPOSPOLITEJ Z ROSJĄ W ŚWIEŁIE DOKUMENTÓW I MATERIAŁÓW KARTOGRAFICZNYCH	329
<i>Piotr Grabowski</i> – OKOLICZNOŚCIOWA MAPA POLSKI Z 1910 ROKU JAKO ŹRÓDŁO INFORMACJI HISTORYCZNYCH I DYDAKTYCZNYCH ..	347
<i>Dorota Borowicz</i> – DAWNE MAPY NARODOWOŚCIOWE GÓRNEGO ŚLĄSKA ODBICIEM DZIEŁÓW POLITYCZNYCH REGIONU	359
<i>Ewa Szykiewicz</i> – DAWNE MAPY ŚLĄSKA JAKO DOKUMENTY ZMIAN ZACHODZĄCYCH W TERENIE	375
<i>Jerzy Ostrowski</i> – OGÓLNOPOLSKIE KONFERENCJE HISTORYKÓW KARTOGRAFII W LATACH 1975–2007 – PRZEGLĄD CHRONOLOGICZNO-TEMATYCZNY	391

<i>Andrew B. Pernal, Dennis F. Essar</i> – BEAUPLAN'S CARTOGRAPHIC LABOURS IN FRANCE: THE MAPS OF NORMANDY AND BRITTANY	161
--	-----

<i>Margarita Barzdeviča</i> – MAPS AND PLANS OF RIGA FROM THE 17TH CENTURY AS SOURCES OF INFORMATION FOR THE RESEARCH OF THE DEVELOPMENT OF THE CITY	183
--	-----

<i>Radosław Skrycki</i> – MAPA JAKO NARZĘDZIE PROPAGANDY (NA PRZYKŁADZIE MAPY BRANDENBURGII JACOBA PAULA VON GUNDLINGA Z 1724 ROKU)	197
---	-----

<i>Andrzej Konias</i> – „KARTOGRAFIA TOPOGRAFICZNA PAŃSTWA I ZABORU PRUSKIEGO OD II POŁOWY XVIII W. DO I POŁOWY XX W.” – PROBLEMATYKA PROJEKTU NAUKOWO-BADAWCZEGO	207
---	-----

Historia kartografii ziem polskich

<i>Henryk Rutkowski</i> – POLSKA NA WYBRANYCH MAPACH Z PIERWSZEJ POŁOWY XVI WIEKU	221
--	-----

<i>Jarosław Łuczyński</i> – OBRAZ I TEKST NA XVI-WIECZNYCH MAPACH RZECZYPOSPOLITEJ	235
---	-----

<i>Małgorzata Gałęziowska</i> – SYMBOLICZNE TREŚCI W KARTOGRAFII NA PRZYKŁADZIE MAP PRUS KASPIRA HENNEBERGERA I ICH PÓŹNIEJSZYCH OPRACOWAŃ JAKO PODSTAWA KOMUNIKACJI I PRZEKAZ WIEDZY O ŚWIECIE	249
--	-----

<i>Wiesław Sieradzan</i> – KARTOGRAFIA GRUDZIĄDZA XVII-XX WIEKU JAKO ŹRÓDŁO WIEDZY O MIEŚCIE I OKOLICY	265
---	-----

<i>Krzysztof Strzelecki</i> – WARTOŚCI POZNAWCZE 12-ARKUSZOWEJ MAPY WISŁY F.F. CZAKIEGO Z PIERWSZEJ POŁOWY XVIII WIEKU W ŚWIEŁIE DOTYCHCZASOWYCH BADAŃ. PROBLEMATYKA NAUKOWO-BADAWCZA	275
--	-----

<i>Bogumił Szady</i> – MAPA UNICKIEJ DIECEZJI CHEŁMSKIEJ Z 1782 ROKU JAKO PRZYKŁAD KARTOGRAFII WYZNANIOWEJ	297
---	-----

<i>Paweł E. Wespiański</i> – MAPY I PLANY WARSZAWY W ZBIORACH ROSYJSKIEJ BIBLIOTEKI NARODOWEJ W PETERSBURGU	319
--	-----

Jerzy Czajewski

Dublin, Irlandia

DELIMITACJA ROZBIOROWEJ GRANICY RZECZYPOSPOLITEJ Z ROSJĄ W 1775 ROKU W ŚWIELE DOKUMENTÓW I MATERIAŁÓW KARTOGRAFICZNYCH

Plany „okrojenia” Rzeczypospolitej ze strony wschodniej pojawiły się w polityce europejskiej pod koniec pierwszej połowy XVIII wieku. W niedoszłym do skutku antypruskim traktacie sojuszniczym podpisanym w Warszawie na początku 1745 roku między Anglią, Holandią, Austrią i Saksonią, królowi Augustowi III obiecano za udział w nim Rzeczypospolitej, Prusy Wschodnie (Książęce) i subsydia na 50-tysięczną armię. Rosji w zamian za udział w sojuszu obiecano wynagrodzić wschodnią częścią Wielkiego Księstwa Litewskiego lub nabytkami na polskiej Ukrainie¹. W czasie wojny siedmioletniej Petersburg planował aneksję Inflant Polskich i Kurlandii w zamian za Prusy Wschodnie². Za panowania króla Augusta III i na początku rządów Stanisława Augusta Poniatowskiego Petersburg występował niejednokrotnie z pretensjami terytorialnymi, żądał demarkacji wspólnej granicy³ oraz zwrotu swoich zbiegłych poddanych⁴. Sprawy te były podnoszone często przez rosyjską szlachtę pogranicznych guberni, która w efekcie ponosiła duże straty ekonomiczne. Rzecznikiem tej części ziemiaństwa rosyjskiego, które szukało rekompensaty swoich prawdziwych i urojonych krzywd, był faworyt carycy Katarzyny II, Zachariasz Czernyszew. Na spotkaniu najbliższych współpracowników carycy w związku z przewidywaną śmiercią króla Augusta III w połowie października 1763 r., Czernyszew przedstawił plan „zaokrąglenia” zachodniej gra-

¹ J.A. Gierowski, *Dyplomacja polska w dobie unii personalnej z Saksonią*, w: *Historia dyplomacji polskiej X – XX w.*, Warszawa 2002, s. 235–236.

² J.A. Gierowski, *op. cit.*, s. 237.

³ B.W. Nosow, *Wopros o granice i wydacze bieglych krestjan w russko-polskich otnoszenijach 1764–1766 gg.*, w: *Studia polonica. K 70-letiju W. A. Choriewa*, Moskwa 2001, s. 31–48.

⁴ J. Czajewski, *Zbiegostwo ludności Rosji w granice Rzeczypospolitej*, „Pro Memoria”, listopad 2004 / nr 6 (15), s. 24–27.

nicy Rosji wykorzystując stan bezkrólewia w Rzeczypospolitej⁵. Granica nowych nabytków miała przebiegać wzdłuż splawnych rzek Dźwiny i Dniepru, odrywając od Wielkiego Księstwa Litewskiego większe części województw połockiego i witebskiego, całe Inflanty Polskie i województwo mścisławskie oraz część województwa mińskiego (wschodnią część powiatu rzeczyckiego oraz powiat orszański błędnie przypisany do mińskiego, ale o tym dalej). Oparcie granicy na dużych rzekach miało przy okazji ułatwić jej ochronę i powstrzymać nieustający potok zbiegów przynoszący wielki uszczerbek skarbowi państwa i własności ziemskiej. Planu tego nie wprowadzono jeszcze wtedy w życie, tym niemniej caryca już w instrukcji dla swoich posłów do Warszawy, N. Repnina i H. Kayserlinga z listopada 1763 roku⁶ otwarcie żąda aneksji Inflant Polskich w razie konieczności osadzenia na tronie polskim Stanisława Poniatowskiego siłą rosyjskich bagnetów.

W 1765 r. Katarzyna II zarządza jednostronną rewizję granicy z Rzeczpospolitą⁷, zaś zasięg mapy granicznej poleca rozszerzyć o terytorium z planu Czernyszewa⁸. Caryca przystępując do wstępnych targów rozbiorowych z Prusami na przełomie lat 1770/1771 miała już jasno sprecyzowany zakres swoich apetytów terytorialnych. Książę Henryk Pruski, brat króla Fryderyka II, który reprezentował go w Petersburgu, pisze w liście do brata z dnia 28 grudnia 1770 roku⁹, że na wieczornym spotkaniu z carycą monarchini żartując powiedziała, że Austriacy już zajęli starostwo spiskie, dlatego więc nie moglibyśmy również coś wspólnie zająć.

⁵ P.W. Stiegnij, *Rasdiely Polszy i diplomatia Jekatieriny II. 1772–1793–1795*, Moskwa 2002, s. 104. Słuchy o planie Czernyszewa mimo starań o zachowanie tajemnicy przedostały się jednak za granicę. Cykularzem z dnia 11(22) listopada 1763 roku polecono wszystkim przedstawicielstwu Rosji za granicą dementowanie plotek jakoby „mamy zamiar wraz z JKM królem pruskim odebrać od Rzeczypospolitej Polskiej niektóre prowincje i podzielić je między sobą”. Plan Czernyszewa w protokole ze spotkania nie był zatwierdzony, tym niemniej rekomendowano „nie spuszczać go z pola widzenia”. Na zapieczętowanej kopercie z tym planem caryca własnoręcznie napisała: „Tajny plan przedstawiony przez hrabiego Czernyszewa na wypadek śmierci króla polskiego. Oprócz mnie nikt nie ma prawa jej rozpieczętowywać”.

⁶ P.W. Stiegnij, *op. cit.*, s. 541. Punkt 11 instrukcji: „nie złożymy broni, dopóki nie przyłączymy do Naszego Imperium Inflant Polskich”. Ten punkt instrukcji miał być utrzymywany w najwyższej tajemnicy.

⁷ B.W. Nosow, *op. cit.* s. 39–40; B. Galkowicz, *Znaczenije russkich rukopisnych kart 1732–1765 gg. dla istorii russko-polskich odnoszenij*, w: *Ziemia i ludzie dawnej Polski. Studia z geografii historycznej*, red. A. Galos i J. Janczak, Wrocław 1976, s. 178–179. Opis mapy nr 4. *Karta granicy między Rossijskiej imperiej i Rieczy Pospolitoj Polskoj. Socziniena po osmotru i swidietelstwu onoj gienieralami porutczykami Iwanom Wejmarnom i Alieksandrom Bibikowym w 1765 godu*. Skala 1 : 546 000 (243 × 93 cm). Ponumerowane tereny sporne w liczbie 44 oznaczono kolorem czerwonym. Są one również opisane oddzielnie u dołu mapy. Na mapie są oznaczone granice województw połockiego, witebskiego i mścisławskiego. Powiat orszański jest wydzielony z tych trzech województw i dlatego prawdopodobnie przypisany przez Rosjan później błędnie do województwa mińskiego (na mapie nazwany orzańskim jak u Folina).

⁸ B.W. Nosow, *op. cit.*, s. 47. Instrukcja generał-porucznikowi I.I. Wejmarnowi i generał-majorowi A.I. Bibikowowi z dnia 17 (28) marca 1765 roku.

⁹ P.W. Stiegnij, *op. cit.*, s. 136–137.

Później podszedł do niego Czernyszew i nawiązując do sugestii carycy, zapytał dlaczego Prusacy nie wzięliby biskupstwa warmińskiego, każda ze stron powinna coś wziąć.

Dało to impuls do rozpoczęcia obustronnych rokowań rozbiorowych, do których później przyłączyła się Austria. Książę Henryk omawiał szczegółowo z Katarzyną II plany rozbioru za pomocą mapy Rzeczypospolitej, którą niewątpliwie była znana mapa Folina, gdzie określano, jakie części mogłyby przypaść stronom¹⁰. Kopią tej mapy była rękopiśmienna jej kopia¹¹, którą Fryderyk II uzyskał za pośrednictwem swojego fligeladjutanta barona J.F. von Cocceji¹² (ryc. 1) w maju 1770 roku. Prawdopodobnym pierwowrysem tych map była zwrócona Polsce na mocy traktatu ryskiego w latach dwudziestych XX wieku mapa *Nouvelle Carte Generale de la Pologne*¹³. Obejmuje on nieco większy obszar zachowując jednak tę samą skalę¹⁴ to jest 1:1 235 000.

Mapa Folina (ryc. 2), wbrew twierdzeniom K. Buczka¹⁵, powstała z inspiracji ambasadora N. Repnina, na co wskazują jej niewątpliwe związki z rosyjskimi mapami granicznymi, będącymi w posiadaniu ambasady rosyjskiej w Warszawie już od 1763 roku¹⁶. Świadczy o tym m.in. po raz pierwszy pokazany na mapie Rzeczypospolitej tzw. „trójkąt homelski” – obszar Wielkiego Księstwa Litewskiego w

¹⁰ P. W. Stiegnij, *op. cit.*, s.137.

¹¹ L. Szaniawska, *Trzy wydania mapy Folina w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, T.13, 1981, nr 2, s. 85; K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, „Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski”, z. 3, s. 147–148.

¹² K. Buczek, *op. cit.*, s. 149. Mapa rękopiśmienna *Nouvelle carte generale du Royaume de Pologne et du Grand Duché de Lithuanie revu et augmentée*. Ant. Hiz delineavit, Varsoviae 1769, (112 × 92 cm) w Bibliotece Dziedzictwa Pruskiego w Berlinie.

¹³ K. Buczek, *op. cit.*, s.149–150. Mapa rękopiśmienna *Nouvelle Carte generale de la Pologne – The National Library's Publications on the History of Cartography*, s. 98: web site BN, obecnie w zbiorach AGAD w Warszawie, sygn. Zb. Kart. 72–9.

¹⁴ K. Buczek, *op. cit.*, s.150.

¹⁵ K. Buczek, *op. cit.*, s.148.

¹⁶ P.W. Stegnij, *op. cit.*, s. 530. W projekcie instrukcji dla ambasadora H. K. Kayserlinga oprócz informacji o rzekomym zagarnięciu przez Polaków 988 wiorst (1124 km²) rosyjskiego terytorium jest też polecenie zabrania kopii jednej generalnej mapy granicznej i sześciu specjalnych. Mapą generalną była niewątpliwie mapa graniczna *Gienieralnaja pogranicznaja karta ot rieki Dviny, gdje Smolenskaja gubernija zaczinajetsja daże do Kijewa i wokrug Kijewa do ukrainskoj linii po Novuju Sierbiju ...s pokazanijem ...wsiech forpostow i spornych miest. Socziniena 1754 goda. Snimał i soczyniał s 1746 po 1754 god buducz inżynierom podpołkownikom i połkownikom gienierał inżynier i kawaler Daniela de Bosket*. Skala mapy 1 : 504 000 (B. Gałkowicz, *op. cit.*). NB jedną z wyżej wymienionych, mianowicie mapę *Karta gienieralnaja ot Smolenskoj gubernii do Kijewa i wokrug Kijewa ...*; skala 1 : 148 000 (75 × 326 cm) z podpisem: *S podlinnoj kopirował pri gosudarstwiennoj kollegii Innostrannyh diel gieodiezii praporszczik Pietr Łukin* (B. Gałkowicz, *Znaczenie..* s. 173, opis. 10) skopiował Karol Perthes w 1764 roku (*Karol Perthes (1739–1815). Fizjograf Pierwszej Rzeczypospolitej. Życie i działalność kartograficzna i entomologiczna*, red. J. Pawłowski, Warszawa 2003, s. 32). Ambasadorem rosyjskim w Warszawie był wtedy jego naturalny ojciec Herman Kayserling.

okolicach Homla nad rzeką Soż, wcinający się w terytorium rosyjskie do linii łączącej Czernichów i Starodub¹⁷ i linia granicy od Dźwiny do wysokości Kijowa z tzw. „trójkątem kijowskim“, gdzie nieznany autor wykorzystał rosyjską generalną mapę graniczną Daniły de Bosketa (ryc. 3) i mapę Piotra Łukina (zob. przyp. 16). Z przekreślonej nazwy powiatu orszańskiego (orżański) i z kształtu jego granic na mapie Folina wynika również użycie do jej przygotowania mapy granicznej generałów I. Wejmarna i A. Bibikowa z 1765 roku (zob. przyp. 7). Powiat orszański na mapie Folina został w związku z tym zaliczony do województwa mińskiego, gdy faktycznie był częścią województwa witebskiego, jak to m.in. pokazuje mapa Litwy J. Nieprzeckiego wydana w Norymberdze w 1749 roku¹⁸.

Określenie granic (delimitacja) udziału Rosji w pierwszym rozbiórze Rzeczypospolitej w 1772 roku zawarte jest w czterech oficjalnych dokumentach. Są to:

1. Konwencja petersburska między Rosją i Prusami o pierwszym rozbiórze z dnia 4(15) stycznia 1772 roku.
2. Konwencja petersburska między Rosją i Austrią o pierwszym rozbiórze z dnia 25 lipca (6 sierpnia) 1772 roku.
3. Traktat rozbiorowy między Rzeczpospolitą i Rosją z dnia 7(18) września 1773 roku.
4. Obwieszczenie (*Plakat*) o zajęciu obszaru konwencyjnego Zachariasza Czernyszewa, głównodowodzącego wojsk rosyjskich przekraczających starą granicę Wielkiego Księstwa Litewskiego w dniach 1(12)–5(16) września 1772 roku, rozplakatowany dnia 5(16) września tegoż roku.

Traktat rozbiorowy podaje w artykule II prawie dokładnie treść artykułu I konwencji rosyjsko-pruskiej¹⁹ o odstąpieniu Rosji obszarów, mniej dokładnie treść artykułu III konwencji rosyjsko-austriackiej²⁰: „...resztę Inflant Polskich [polskiej Litwy – w konw. ros.-austr.], iako też część Województwa Połockiego, z tamtej strony Dźwiny leżącego, także Woiewodztwo Witepskie, tak iż rzeka Dźwina będzie granicą naturalną między dwoma Państwami, aż po samą granicę właściwą, która oddziela Woiewodztwo Witepskie od Połockiego, y idąc tą granicą aż do punktu, gdzie granice trzech Woiewodztw Połockiego, Witepskiego y Mińskiego

¹⁷ Tego obszaru nie ma na mapach Litwy J. Nieprzeckiego z 1749 roku i na mapie Rzeczypospolitej T. Mayera z 1750 roku, a nawet w atlasie G. Rizzi-Zannoniego z 1772 roku. Jedynie K. de Perthes uwzględnił ten obszar w swojej *Polonia secundum etc.*... z 1770 roku i *Carte generale et itineraire de Pologne* z 1773 roku. Korzystał tu z kopii rosyjskiej mapy granicznej wykonanej przez niego w 1764 roku. Nie mógł użyć do tego celu skandalicznie prymitywnej rękopiśmiennej Mappy granic powiatu Reczyckiego z państwem Rosyjskim, wykonanej przez Aleksandra Stetkiewicza, komornika tegoż powiatu, na polecenie Rady Senatu, w 1767 roku. AGAD, Zbiór Kart. S. A. 509-3.

¹⁸ S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od połowy XV do połowy XVIII wieku*, Poznań 1989, s. 145.

¹⁹ P. W. Stiegnij, *op. cit.*, s. 422.

²⁰ P. W. Stiegnij, *op. cit.*, s. 428.

zchodzą się, od którego punktu granica ma być pociągniona prostą linią aż do źródła rzeki Druiec [Družek w konw. ros.-prus., Drucz – w konw. ros.-austr.], ku miejscu nazwanego Ordwa [Orsza – w konw. ros.-austr.], a ztamtąd zchodząc tą rzeką, aż do iey ujścia w Dniepr, tak iż całe Woiewodztwo Mścislawskie, tak z tej, iako z tamtej strony Dniepru, y dwa końce Woiewodztwa Mińskiego powyżey y niżey Woiewodztwa Mścislawskiego, z tamtej strony granicy nowej Dniepru, należeć będą do Państwa Rossyjskiego; y od ujścia rzeki Druiec [Drucz – w konw. ros.-austr.], Dniepr będzie granicą między dwoma państwami...”²¹.

W *Plakacie Czernyszewa* treść ta jest sformułowana nieco innymi słowami: „...począwszy od prawey strony Dżwiny rzeki, inclusive od Inflant Polskich, tak jak i część Połockiego Woiewodztwa, na pomienionym brzegu leżąca, oraz Woiewodztwo Witepskie, tyle że rzeczona rzeka Dżwina odtąd na wieczne czasy ma zostawać naturalną granicą między obydwuch Państw Imperii Russkoy i Rzeczypospolitey Polskiej, z przyciągiem aż do samego punktu społecznej granicy między Woiewodztw Witepskim i Połockim, y ztąd ciągnąc daley po tej samey spółkojącey granicy, aż do tej kresy, gdzie się takoweż trzech Woiewodztw Połockiego, Witepskiego y Mińskiego granice schodzą, a od tego miejsca linią prostą do samego wierzchowia Druieca rzeki, wedle miasteczka nazwanego Ordwa, y tą samą rzeką aż do uścia jej w Dniepr rzekę, po tym Dnieprem rzeką do samej mety dawnej granicy między Rossyją a Polską po wodzie idąc, tak że wszystkie Polskie Inflanty oraz część Połockiego, leżąca na prawym brzegu Dżwiny, całe Witepskie z obydwuch stron tej rzeki, całe Mscislawskie i zwierchni szmat Mińskiego, prześcierający się linią nowo przeciągnioną, od punktu społeczności trzech Woiewodztw Połockiego, Mścislawskiego i Mińskiego do samego wierzchowia Druieca rzeki, również jak i niższą część tegoż Woiewodztwa Mińskiego, wdaiąca się za Drujec i Dniepr...”.

Granica bezsporną był, jak wynika z powyższych tekstów, nurt rzek Dżwiny i Druć, co prawda ta ostatnia jest nazywana Drucz, Družek i Drujec, ale chodzi tu niewątpliwie o rzekę Druć. Niesprecyzowany dokładnie był jedynie odcinek „lądowy” biegnący południkowo pomiędzy tymi rzekami. Granica między województwami połockim i witebskim na południe od Dżwiny zaczynała się od lewobrzeżnego ujścia do niej rzeczki Krucik²² (obecnie Sanniki; ryc. 5) przy wiosce Szarypina. Wygięcie granicy w tym miejscu pokazują zarówno *Polonia...* Pertheesa jak i mapa Folina oraz atlas G. Rizzi-Zannoniego. Miejscowość Wiażyszczce, własność jezuitów połockich nad rzeczką Czarnohościcą, znajdowała się zatem w województwie witebskim. Według wszystkich przytoczonych tekstów biegnąca

²¹ *Volumina Legum*, t. VIII, Petersburg 1860, s. 24–25.

²² Rękopiśmienna mapa granicy rozbiorowej z Rosją Karola de Pertheesa z 1776 roku, *Plan granicy od punktu w którym rzeczka Czarnohosćica w Dżwinę wpada aż do Tołoczyna*, skala ok. 1 : 294 000, AGAD, Zb.Kart. S. A. 508-3; patrz także *Karol Perthées (1739–1815)...*, s. 35.

dalej na południe granica tych dwóch województw stykała się z granicą województwa mińskiego. W rzeczywistości takiego punktu zetknięcia w ogóle nie było, a pokazany błędnie jedynie na mapie Folina, wynikał z faktu „przyłączenia” powiatu orszańskiego do województwa mińskiego (zob. przyp. 7). Rezultatem tego są również wzmianki o „dwóch końcach” i „zwierzchnim szmacie” województwa mińskiego, czyli powiecie orszańskim. „Dolnym końcem” czyli „niższą częścią” tego województwa był leżący na południu powiat rzeczycki (z „trójkątem homelskim”).

Pozostaje jeszcze do wyjaśnienia sprawa miejscowości Ordwa (Orsza wg. konw. ros.-austr.) w pobliżu której miały znajdować się źródła rzeki Druć. Miejscowości takiej nie wymienia *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*; na mapach tego okresu jest Orawa (obecnie Orewa), zaś przekreślona nazwa wynika z niechlujnego literactwa mapy Folina. Wydłużona łaseczka rękopiśmiennej litery „a” została odczytana jako „d”, stąd nieistniejąca Ordwa (ryc. 2)²³.

Mimo podpisania traktatu cesyjnego, Rzeczpospolita ociągała się długo z wyznaczeniem komisarzy granicznych i oznaczeniem granic w terenie (demarkacją). W przedłużaniu sfinalizowania tych spraw najbardziej zainteresowani byli jurgieltnicy państw zabórczych w rodzaju kreatur, jak marszałek koronny Adam Poniński czy marszałek nadworny litewski Władysław Gurowski, którzy do czasu zakończenia sprawy pobierali sute pensje. Sejm dopiero 26 marca (5 kwietnia 1775 roku), wyznaczył komisarzy granicznych i wydał dla nich instrukcję²⁴.

Do granicy z Rosją zostali wyznaczeni senatorowie: wojewoda kaliski Ignacy Twardowski i wspomniany już marszałek nadworny litewski W. Gurowski, posłowie: podkomorzy trocki Stefan Romer, podkomorzy wołkowyski Michał Morykoni, wojski wołkowyski Antoni Tołoczka i pisarz ziemski wołkowyski Michał Bułharyn²⁵.

W instrukcji sejmowej, w której widać rękę króla Stanisława Augusta, w punkcie szóstym polecono: „Na miejscu termini a quo pilnie rozpatrzą się (komisarze) w mappie, y podług oznaczenia na niey dukt prowadzić starać się będą, in ductu tam trzymając się ściśle linii prostej, gdzie granic naturalnych y rzeki nie znajdą”. W punkcie ósmym mowa o protokole rozgraniczenia: „Wielmożni y Urodzeni

²³ Mowa *JW Jmci Pana Gurowskiego Marszałka Nadw: W.X.Litt. Komissarza Generalnego do rozgraniczenia kraiu Rzeczypospolitey od państwa rossyjskiego na sessyi seymowej roku 1776. miana*, Warszawa, b.r.w., AGAD, ARII 3123, s. Aii–Aiii. Gurowski podaje zbliżoną nazwę wsi Ordowka Gutakowskiej, która ponoć mogła pochodzić od nazwy Ordwa, ale nikt tego nie potwierdzał.

²⁴ *Volumina Legum*, s.78–79.

²⁵ Do rozgraniczenia Wielkiego Księstwa Litewskiego zostali wyznaczeni senatorowie nie mający nic wspólnego z Litwą. Gurowski, pochodzący z Korony, otrzymał tytuł nadwornego marszałka litewskiego za usługi dla Petersburga, pod naciskiem ambasadora N. Repnina. Otrzymywał stałą pensję od dworu rosyjskiego od czasów wojny siedmioletniej, twarżo sprzeciwiał się terytorialnym zakusom pruskim w swojej rodzinnej Wielkopolsce, na Litwie jako komisarz graniczny był bardziej spolegliwy.

Kommissarze akt graniczny ad scripturam redigere, y żeby toz samo Ichmość Panowie Komissarze drugiey strony robili, insistere maią. W tym zaś akcie wszystkie rzeki graniczne, wsie, miasta, uroczyska nad niemi leżące, do której strony spectabunt, specificie opisać, znaki graniczne, gdzie tego będzie potrzeba, zakopać, kopic albo wały usypać, słupy murowane, albo kamienne rozkazać wystawić powinni będą sumpto publico”. Punkt dziewiąty instrukcji: „W tym akcie ostrzegą używanie brzegów, czyli do przejazdów, czyli do młynów na rzekach niespławnych, zostawiać na swoim miejscu młyny, jak dziś stoją, na rzekach granicznych, y przewoży”. Ponadto zgodnie z punktem dwunastym, komisarze winni często raportować do sejmu o postępach w demarkacji pocztą zwykłą lub sztafetami, koszt tych ostatnich, miał pokryć skarb koronny.

Sejm wydzielił dla komisarzy odpowiednie fundusze, i tak senatorowie mieli otrzymać po 30000 złp, posłowie po 20000 złp, sekretarz 2500 złp, każdy mierniczy po 3000 złp. Demarkacja granic, głównie rozbiorowych, była finansowana przez Departament Interesów Cudzoziemskich Rady Nieustającej. Już w listopadzie 1774 roku król wysłał na granicę do pomocy komisarzom chorążego Karola Sierakowskiego, inżyniera i kartografa z korpusu kadetów wraz z grupą mierniczych i wychowanków Szkoły Rycerskiej²⁶. Zaopatrzył go także w instrukcję, w której żąda m.in. do czasu właściwej demarkacji wykonania próbnej mapy z miejsca pobytu, z kierunkiem północnym u góry i oznaczeniem kierunku cieków rzek i strumieni. Kończy zaś słowami: „Starajcie się pilnością waszą zasłużyć na imię dobrych geometrów, a przez to dajcie dowód, że starsi wasi dobrze was wybrali na usługę Ojczyzny, honor Korpusu Kadeckiego i zasłużenie dalszych łask moich ... etc”. Ponadto informuje o oczekującym w Grodnie funduszu 132 talarów na opłatę jemu i pozostałym kadetom i strawne koniom oraz o wyjeździe wojewody kaliskiego do rozpoczęcia „granicznego dzieła”²⁷.

Caryca Katarzyna II dnia 7(18) listopada 1774 roku poleciła kanclerzowi Nikicie Paninowi, powołanie rosyjskiej komisji granicznej²⁸. W jej skład weszli: gubernator pskowski, generał-porucznik Michail Kreczetnikow²⁹ i radca mohylowskiego zarządu gubernialnego pułkownik Wasyl Kachowski (w maju 1775 roku

²⁶ J. Madej, „*Planta Części Rzeki Dzwiny*” Karola Sierakowskiego, „Polski Przegląd Kartograficzny”, T. 10, 1978, nr 2, s. 77.

²⁷ K. Buczek, *op. cit.*, s. 163–164.

²⁸ A. Łukaszewicz, *Graf, tak i nie stawisz grafom: Michail Kreczetnikow*, „Minskij Kurier”, nr 870, 11.III.2006. Autor serii artykułów p.t. Minsk gubernatorskij: korridorami własti, historyk białoruski, przysłał mi uprzejmie pełną wersję artykułu, skróconą przez redakcję gazety.

²⁹ M. Kreczetnikow, znany skądinąd w naszej historii z udziału w walkach z konfederacją barską i stłumienia powstania chłopów ukraińskich tzw. koliszczyzny na polskiej Ukrainie. Znalazł się w księdze rekordów Guinnessa jako „najkrótszy” hrabia, Caryca podpisała przyznanie mu tego tytułu 6(17) maja 1793 roku, a 9(20) maja Kreczetnikow zmarł, nie wiedząc nawet o tym, gdyż posłaniec dotarł do jego kwatery następnego dnia po jego śmierci.

zamienił go komendant połocki Jefrem Meisner). Do pomocy komisarzom przydano inżynierów mierniczych – połockiego geometrę gubernialnego, sekund-majora Jakowa Siversa i niejakiego Cejmerna.

Początkowo strony miały spotykać się w Mińsku Litewskim, lecz polscy komisarze chcieli Wilno, jak pisał Kreczetnikow „dla wygodnego życia i zabaw”. Po otrzymaniu dwóch futer, Polacy ustąpili i 24 lutego (5 marca) 1775 roku komisarze obu stron znaleźli się blisko nowej granicy w klasztorze bazylianów w Czerei. Później, 14(25) kwietnia 1775 roku przenieśli się do miasteczka Bieszenkowicze Chreptowiczów.

W instrukcji dla komisarzy rosyjskich, kanclerz podkreślał konieczność prowadzenia granicy między Dźwiną i Drucią w linii prostej. W osiągnięciu tego celu radził „skruszyć opór Polaków” za pomocą łapówek. Na prowadzenie rozmów Kreczetnikow i Kachowski otrzymali na osobiste wydatki 5450 rubli, 2000 rubli przeznaczono na wydatki nieprzewidziane, zaś dodatkowe 23000 rubli „na podarki jednorazowe, w zależności od zachowania polskich komisarzy”.

Na pierwszym zjeździe uzgodniono, że mapę graniczną wykonają rosyjscy mierniczy. W dniu 4(15) marca 1775 roku Kreczetnikow wysłał do zdjęć granicznych Jakowa Siversa, nakazawszy mu w tajemnicy przed Polakami „zatrzymać resztki województwa połockiego na lewym brzegu Dźwiny w granicach rosyjskich”. Mierniczy nie zważając na śnieg przechwycili z tego województwa 8 wiosek: Niedźwiadkę, Szemielewo, Baraszki, Ogryzkowo, Jewdowszczyznę i dwie wioski Rubież, z 400 mieszkańcami, o łącznej powierzchni 21 km². Na mapie Siversa nie było tych wiosek, co później wywołało spory. W dniu 8(19) maja 1775 roku mierniczy nanieśli na mapę część granicy w powiecie orszańskim tak by „oddalić od pogranicza mieszkańców obu stron” i uprościć pilnowanie granicy. W tym dniu chorego Kachowskiego zastąpił komendant połocki Jefrem Meisner, któremu polecono wykopać rów graniczny do czasu następnego zjazdu.

Na następnym zjeździe 19(30) maja 1775 roku Kreczetnikow zagroził polskim komisarzom, że zmuszają go „przedstawić im taką propozycję dotyczącą punktu zetknięcia trzech województw, która pozbawi ich jeszcze więcej terytorium, gdyż znalazł że powiat orszański należy do województwa witebskiego a nie do mińskiego, jak to wynika ze starych map, tak że ten punkt leży o wiele dalej na zachód”. Na dowód tego przyniósł taryfę podymnego województwa witebskiego z 1753 roku, w którym znalazł prawo „na parę naszych wiosek”.

Polscy komisarze zgodzili się na „łamaną” w pięciu miejscach linię prostą ze względu na krętą linię granicy między województwami połockim i witebskim³⁰, lecz rezultat tego „prostowania” był niezbyt korzystny dla Rzeczypospolitej (ryc. 4).

³⁰ Mowa JM Jmci Gurowskiego ..., s. Aii: „Zważając tak wielką nieregularność granic tych Woiewództw, amając sobie moc w instrukcyi daną, trzymania się linii prostej, tam gdzie rzek nie masz, nie bez referencyi pierwey do P.Rady Nieustaiacej na ciągnienie w pięć linii prostych przyzwoliliśmy”.

Już w dniu 27 maja (7 czerwca) 1775 roku słupy graniczne z dwugłowym orłem stały wzdłuż wykopanego rowu. Polscy komisarze graniczni nie zgadzali się na podpisanie mapy, żeby nie „wywołać podejrzenia sejmu” i nawet chcieli zerwać rozmowy. Jedyne „sprawiedliwy” w polskiej delegacji, Stefan Romer, otwarcie sprzeciwiał się samowoli rosyjskiej. Kreczetnikow postarał się poprzez N. Panina o odwołanie Romera, którego miejsce zajął bardziej przychylny Rosjanom podkomorzy wólkowyski Michał Morykoni.

Aby zakończyć sprawę jak najszybciej, Kreczetnikow prosił N. Panina o zgodę na odstąpienie stronie przeciwnej „choćby cokolwiek” z resztek województwa witebskiego i nawet kupił z własnych środków na kwotę 1000 rubli tabakierki i zegarki.

Po targach, Antoni Tołoczka i Karol Sierakowski zgodzili się na oddanie Rosji występu województwa połockiego (koło wsi Rubież), który to obszar Kreczetnikow nazwał „naszą przyszłą twierdzą”. Ze względu na obawy przed reakcją sejmu, komisarze polscy obiecali nie zawiadamiać Warszawy, zaś Kreczetnikow prosił N. Panina o przytrzymanie tam sztafety (kuriera) na 12 dni aby mieć „lepsze podejście do rozmów”.

Zaczęły się nowe targi, senatorowie polscy żądali za ustępstwa otrzymania w wieczystą dzierżawę starostw dworzeckiego, orleskiego i zaborskiego. W piśmie do N. Panina z 12 (23) czerwca 1775 roku generał informował, że „wielka niepewność” została przezwyciężona. Kreczetnikow udowadniał polskim delegatom że „im dalej jest król od porozumienia, tym ważniejsza jest ich przysługa w wyprostowaniu linii granicznej”. „Wyprostowanie” granicy na odcinku od ujścia rzeczki Czarnohościcy do Dźwiny po jezioro Ścierzyn (obecnie Sterzeń) w pięciu łamanych odcinkach (zob. przyp. 31) było niezgodne z traktatem rozbiorowym i pozabiał Wielkie Księstwo Litewskie dodatkowych obszarów (ryc. 6). „Prosta” linia od punktu zetknięcia się trzech województw do źródeł Druci okazała się również nie całkiem tak prostą, zagarniając w siedmiu trójkątnych występach Skarbowszczyznę, Niwę, Kozłówkę, dwór Lipowicze, Lipowicze, Wołosowo i Stukany do terytorium Rosji (ryc. 5).

W końcu, między komisarzami-łapownikami zapanowała „dobra wola i chęć służenia interesom dworu (rosyjskiego)”. Mimo tego polscy delegaci złożyli oficjalny protest po trzykrotnym przesunięciu przez żołnierzy rosyjskich słupów granicznych, niezgodnie z umową. Zażądali nawet zasypiania rowu i przekopania go ponownie przez „robotników Rzeczypospolitej”. Ponownie rozpoczęto rozmowy na temat rewizji spornego miejsca przy nieistniejącej Ordwie (Orewie), tj. źródle rzeki Druć, gdzie jak widać na mapie granica jest od niej odsunięta na zachód (ryc. 5). Mierniczy Sievers bronił się tym, że rów można było wykopać tylko na suchszym terenie okolicznych błot. Kreczetnikow wymógł się z wyjazdu na to miejsce, jemu „nie chciało się być naocznym świadkiem miejsca gdzie trudno znaleźć

właściwe źródło rzeki”, tam i kareta nie dojedzie, a na jazdę konną nie pozwala mu „słabość zdrowia”.

Opisanie granicy i mapę graniczną ukończono w Bieszenkowiczach. W dniu 4(15) lipca 1775 roku w miasteczku Chołmecz nad Dnieprem (po stronie litewskiej) podpisano Akt Rozgraniczenia. Strony uzgodniły nie wspominać w swoich raportach o dokonanych „obcięciach” na granicy połockiego i witebskiego. Kreczetnikow donosił z satysfakcją Paninowi, że polscy komisarze zgodzili się na zniesienie młynów na rzece Druć (wbrew instrukcji sejmowej) oraz na oddanie wysepki Ekiman (ryc. 7), leżącej poza głównym nurtem rzeki Dźwiny, naprzeciw Połocka, pod rosyjską twierdzą. Ostatnią decyzją wspólnej komisji było rozporządzenie Kreczetnikowa o osuszeniu błot przy źródłach rzeki Druć, celem likwidacji spornego miejsca na zawsze. Podpisanie Aktu przypieczetowano łąpówkami: Twardowski i Gurowski „z przyjemnością” wzięli po 7000 rubli, Morykoni – 3500, Tołoczka – 2500 zaś sekretarz Karton, Sierakowski i jego pomocnik Jan Niemcewicz – łącznie 2000. Pozostałe pieniądze z ogólnej kwoty 35439 rubli, Kreczetnikow rozdzielił pomiędzy swoją świtę. Rubel w tym okresie stanowił równowartość ponad 6 złp.

W dniu 8(19) lipca 1775 roku strony podpisały protokoły końcowe. Sejm ratyfikował rozgraniczenia na sejmie 1776 roku³¹ i dopiero wtedy ukazem z dnia 20(31) października 1776 roku Rosja zwróciła Rzeczypospolitej 7 wiosek zagarniętych w powiecie orszańskim.

Rzeczpospolita traciła łącznie 90 tys. km² powierzchni, w tym Wielkie Księstwo Litewskie 76 tys. km² i Inflanty Polskie o powierzchni 14 tys. km². Szczególnie poszkodowany był król, który tracił dochody z ekonomii mohylowskiej oraz granicznych starostw Newla, Siebieża, Wieliża, Krzyczewa i Homla oraz podatki z prawie 1,3 mln poddanych.

Generał Kreczetnikow za prace przy demarkacji został mianowany generał-majorem oraz otrzymał z byłego starostwa wieliskiego województwa witebskiego dobra Tcharino i Chuchowo o powierzchni ponad 8 tysięcy dziesięcin z 1849 poddanymi. Za zasługi przy rozgraniczeniu wybito na jego cześć specjalny medal³².

Nasi komisarze zostali również za swoją działalność nagrodzeni przez sejm i króla: I. Twardowski prawem na otrzymanie dożywotnio wakującego starostwa koronnego o dochodzie 20000 złp. roczne i też samą kwotę rocznej pensji³³, W. Gurowski roczną pensję ze skarbu litewskiego w kwocie 40000 złp. *ad vitae ejus temporae*³⁴, M. Morykoni otrzymał jesienią 1777 roku order Św. Stanisława³⁵, zaś K.

³¹ *Volumina Legum*, s. 529–530.

³² J. J. Sievers, *Jak doprowadziłem do drugiego rozbioru Polski*, Warszawa 1992, ilustracja 29.

³³ *Volumina Legum*, s. 129.

³⁴ *Volumina Legum*, s. 402.

³⁵ *Polski Słownik Biograficzny* (dalej PSB), hasło *Morykoni*, s. 24.

Sierakowski otrzymał dnia 17 października 1775 roku nominację na porucznika wojsk koronnych³⁶.

Odcinek granicy wytyczony łamaną linią sześciu prostych odcinków o łącznej długości ok. 76 wiorst (81 km) oznaczono 85 drewnianymi słupami z herbem Rzeczypospolitej³⁷ i 92 słupami z dwugłowym orłem. Między słupami granicznymi stron zostawiono odstęp 13 łokci (ok. 6 m) dla wykonania rowu granicznego po stronie rosyjskiej³⁸. Wkrótce Rosjanie przeprowadzili na tej linii granicznej wielkie prace ziemne wykonując na przedpiersiu rowu wysoki wał (ok. 3 m) z drogą graniczną na szczycie dla straży granicznej. Wał ten, nazywany przez lokalnych mieszkańców nie wiadomo dlaczego „szwedzkim”, zachował się jeszcze do naszych czasów na tzw. prostym odcinku (ryc. 9) w okolicach wiosek Rybakowszczyzna (ryc. 10), Nowosiołki, Kościeliszczce i Stukany.

Ponieważ granica ta przetrwała tylko 18 lat, na większości map z tego okresu jest przedstawiona niewłaściwie, a jedynie trzy drukowane mapy rosyjskie z epoki przedstawiają ją prawidłowo (ryc. 8)³⁹. Po drugim rozbiorze Rzeczypospolitej w 1793 roku, granica na odcinku Dźwina – jezioro Ścierzyn (Sterzeń) zachowała się jako część granicy guberni mohylowskiej i witebskiej aż do czasów reformy administracyjnej w Rosji Sowieckiej w 1924 roku.

UZUPEŁNIENIE

Parę dodatkowych uzupełnień do artykułu, z odnalezionego w AGAD już po oddaniu artykułu do druku tzw. *Aktu Rozgraniczenia z 1775 roku*⁴⁰. Szczegóły rozgraniczenia umieszczono w artykule 2 tego *Aktu*.

Rozgraniczenie rozpoczęto (s. 90) od zachodniej granicy Inflant Polskich tzn. ujścia rzeki Ewikszy do Dźwiny. Prawa strona rzeki t.j. księstwo inflanckie i część województwa połockiego należeć ma do Rosji, zaś lewa jak i było do tej pory: do Kurlandii – do ujścia rzeczki Rubież na północ od miasteczka Druja, i do Wielkiego Księstwa do ujścia do niej rzeczki Czarnohościcy. Wysepki na Dźwinie w licz-

³⁶ PSB, hasło *Sierakowski*, s. 279.

³⁷ *Volumina Legum*, s. 530. Według instrukcji sejmowej miały być wystawione słupy murowane, ale jak tłumaczył mętnie Gurowski, „wystarczającego na to od Rzeczypospolitej nie mając kosztu, a własność swoją przypadkowym ogniem dobrze zmniejszoną czuiąc, musieliśmy się z stawieniem onychże nieco zatrzymać”, *Mowa JM Jmci Gurowskiego...*, s. B.

³⁸ L. Kazlou, A. Citou, *Bielarus na sjami rubjażach*, Minsk 1993, s. 21.

³⁹ Są to w kolejności: Mapa I. Truskota, *Karta Putieszestwowanija Jeja Impieratorskago Weliczestwa w Bieloruskija Namiestniczestwa w 1780 godu*, (38 × 54 cm), St. Petersburg 1780; tegoż *Nowaja Karta Namiestniczestw Nowogorodskoj, Twierskoj etc. 1780*, (19 × 30 cm), St. Petersburg 1780 oraz dwie mapy *Połotskoje Namiestniczestwo i Mogilewskoje Namiestniczestwo* z atlasu Rosji A. Vilbrechta: *Rossijskij Atlas iz soroka czetyriech kart sostojaszczij, etc. 1792*, St. Petersburg 1792. Jest jeszcze propagandowa mapa z okazji przyłączenia Krymu do Rosji w 1787 roku, na której również oznaczona jest granica wschodnia Rzeczypospolitej.

⁴⁰ *Akt Rozgraniczenia Rzeczypospolitej do Państwa Rosyjskiego ...zawarty 4/15 VII 1775 w miasteczku polskim Hołmeczcu*, AGAD, sygn. AKW, „Rosyjskie”, karton 23, nr 10, s. 88–99.

bie 30 przydzielono dla Rosji – 14, dla Litwy 9 i dla księstwa kurlandzkiego 7 (s. 91–92). Od ujścia Czarnohościcy pierwsze załamanie linii poligonalnej było w odległości 4 wiorst i 305 sążni⁴¹ pod kątem $72^{\circ}20'$, drugie w odległości 3 wiorst i 423 sążni pod kątem 123° , trzecie w odległości 6 wiorst i 55 sążni pod kątem $160^{\circ}15'$, czwarte w odległości 16 wiorst i 180 sążni przy strumieniu Jeziennica pod kątem $171^{\circ}10'$ i piąte w odległości 1 wiorsty i 68 sążni przy brzegu jeziora Ścierzyn (obecnie Sterzeń) – granicy powiatu orszańskiego i woj. połockiego (wg konwencji styk trzech województw) pod kątem $139^{\circ}30'$ (s. 92 – 93). A więc odcinek od Dźwiny do jeziora miał długość wg współczesnych miar 34,203 km. Od tego punktu linią prostą (z siedmioma trójkątnymi wystęgami na korzyść Rosji, nie wzmiankowanymi w *Akcie*) do źródeł rzeki Druci. Na tej rzece dwie wyspy pozostawiono przy Rzeczypospolitej, zaś jedna odchodziła do Rosji, dokąd również odchodziła większa część województwa witebskiego oraz całe województwo mściławskie. Dalej granicę stanowił Dniepr od ujścia do niego Druci, pozostawiając dla Rosji większą część powiatu rzeczyckiego woj. mińskiego oraz 14 wysepek dneprowych; 10 z nich pozostawało przy Litwie (s. 94 – 95). Bieg nowej granicy kończył się na wysokości miasteczka Jolcza niedaleko Łojewa, gdzie znajdowała się granica z Koroną. Dalej granica Rzeczypospolitej biegła Dnieprem granicą ustaloną rozejmem andruszowskim 1667 roku i pokojem Grzymułtowskiego z 1686 roku.

W artykule 4 *Aktu* (s. 97), strony uzgodniły wycięcie lasu i krzewów z obu stron „łamanej” części granicy na szerokości 50 sążni (ok. 100 m) dla „lepszego oznaczenia Granicy potrzebnego porządku w pilnowaniu granicznej straży”, czyli prapoczątki osławionej „zony” sowieckiej, dla zapobieżeniu dalszym masowym ucieczkom poddanych rosyjskich do Rzeczypospolitej. W artykule 7 *Aktu* zgodzono się, że w razie spławu drewna Drucią do Dniepru, „a znajdujące się młyny przeskodą by były, wtenczas obie strony znieść je powinny” (s. 98–99).

DELIMITATION OF THE FIRST 1772 PARTITION'S BORDER BETWEEN POLISH–LITHUANIAN COMMONWEALTH AND RUSSIAN EMPIRE IN 1775 ACCORDING TO MAPS AND DOCUMENTS

Summary

The article presents new material on delimitation of Lithuanian-Russian border after first partition of Polish-Lithuanian state, that was executed in 1775. It contains also new approach to general meaning, that Russia was forced to the first partition by Prussia, which was not the case. Plans of „cutting off” eastern part of the Commonwealth (i.e. Grand Duchy of Lithuania and Polish Livonia) lingered in Russian imperial policy at least from the

⁴¹ Wiorsta rosyjska ma 1066,78 m długości i zawiera 500 sążni o długości 2,13 m każdy. Stopnie i minuty zgodne ze współczesnym podziałem na 360° , $60'$ i $60''$.

end of first half of XVIII century. Commonwealth's state of anarchy and political turmoil and non existent army, supported by it's powerful neighbours , made it easy prey.

Russian gentry was dissatisfied with the losses of fugitive peasants, that en masse run away to find better life in confines of the Commonwealth. The border of Commonwealth set by the Treaty of 1686, was not demarcated , and there were Russian claims on it's lost territory in area of ca.1100 km. In 1763, anticipating the death of the Polish king Augustus III, count Z. Chernyshev, prepared plan to „round“ western border of the Empire, by grabbing eastern part of Lithuania to rivers Dvina and Dniepr and also cut this way fugitives escape. Catherine II ordered to make boundary survey in 1765 including territories in Chernyshev's plan. Russian boundary maps were used to compile eastern part of the Commonwealth in the so called Folino map. Copy of that map was used for partition negotiation that took place in St. Petersburg in 1770/1771. Errors of the map came into the partition conventions between Russia, Prussia and Austria and partition treaty with the Commonwealth.

The delimitation and demarcation of the new border according to vague description in conventions and treaty was concluded in 1775. It took couple of month to set the frontier line. Commonwealth border delegates were obviously bullied and bribed when necessary by Russian counterparts. The line that should follow administrative boundary between two districts (voievodships) south of Dvina, was in fact polygonal (5 lines), that cut off some of Lithuanian territory, the other „straight“ line provided by conventions and treaty to the sources of river Drut, was bent couple of times to incorporate some Lithuanian villages to Russia. The border lasted just only 18 years and was correctly showed only in three Russian printed maps of the time.

Some parts of border wall built by Russians along the 81 km „land“ frontier survived until our days and can be seen on Soviet military maps and in situ in eastern Belarus.

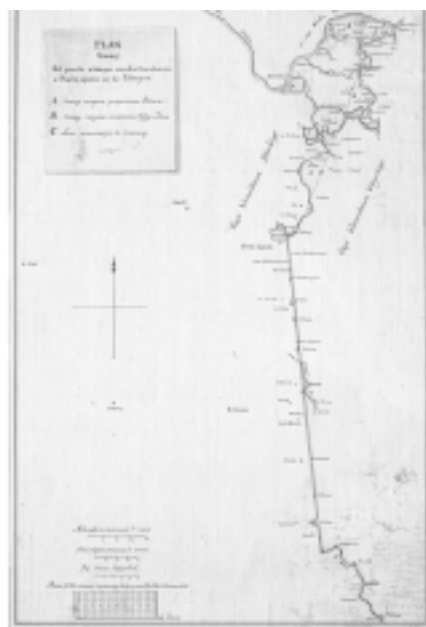
Ryc. 1. Fragment rękopiśmiennej mapy *Nouvelle carte generale du Royaume de Pologne et du Grand Duche de Lithuanie revu et augmente*. Ant. Hiz delineavit, Varsoviae 1769. Ze zbioru kartograficznego Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. D-10102 Berlin, sygn. Kart. Q 16558.

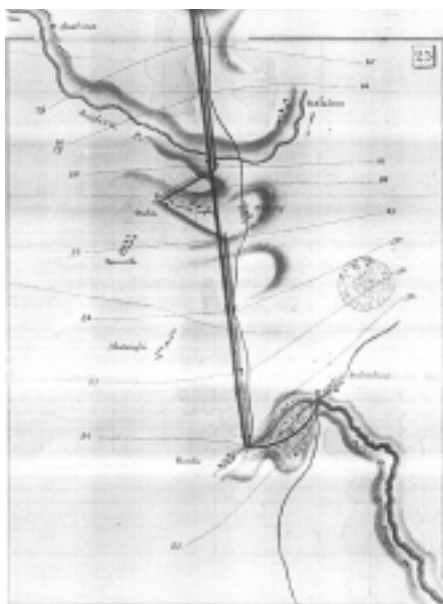
Ryc. 2. Fragment mapy *Folina Carte Generale et Nouvelle de toute la Pologne du Grand Duche de Lithuanie et de des pais limitrofes*. Gravee par B.Folin capitaine du Corps d'Artillerie de la Curone de Pologne a Varsovie. Warszawa, 1770. Ze zbioru kartograficznego j.w., sygn. Kart.Q 16563

Ryc. 3. Fragment mapy granicznej Daniły de Bosketa z 1755 roku (przyp. 16) od Smoleńska do „trójkąta homelskiego” i spisem strażnic granicznych. Ze zbioru kartograficznego Biblioteki Rosyjskiej Akademii Nauk w St.Petersburgu, sygn. dzieło 649

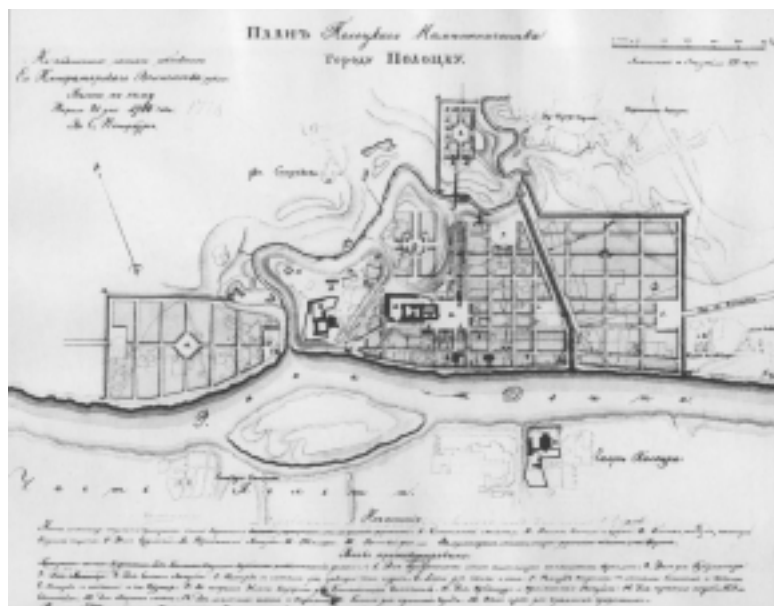
Ryc. 4. Kopia mapy granicznej ze zdjęć K. Sierakowskiego wykonana przez Karola Pertheesa ok. 1776 roku (przyp. 22). Ze zbioru kartograficznego AGAD, sygn. Zb.Kart. S.A. 508-3

Ryc. 5. Mapa Nr 23 z rękopiśmiennego atlasu granicy z Rosją K. Pertheesa. Pokazano tu występną linię graniczną z zagarniętą wioską Stukany i przesunięciem początku „prostej” linii od źródeł Druci.
Ze zbioru kartograficznego AGAD, sygn. Zb. Kart. S.A. AKP 58

Ryc. 6. Fragment rękopiśmiennej mapy tzw. „mieżewanija” powiatu (rosyjskiego) sienieńskiego w skali 1 : 84 000 z 1783 roku z częścią granicy od Dźwiny na południe z 4-ma załamaniem.
Ze zbioru kartograficznego Rosyjskiego Państwowego Archiwum Akt Dawnych (RGADA), sygn. dzieło 2144

Ryc. 7. Mapa Połocka z 1788 z wyspą Ekiman i zaznaczoną Czast Polski.

W: J.W. Czanturia, *Gradostroitelnoe iskusstvo Belarusii vt. pol XVI–per. pol. XIX veka*, Minsk 2005, s. 170 (il. 102)

Ryc. 8. Fragment mapy I. Truskota z 1780 roku (przyp. 39). Ze zbiorów Krigsarkivet, Sztokholm, sygn. Utlandska Kartor 0403:31:B:012

Ryc. 9. Fragment sowieckiej mapy taktycznej w skali 1:500 000, wyd. 1989. Widać na niej wyraźnie odcinek zachowanego wału granicznego

Ryc. 10. Zachowane resztki wału granicznego w okolicach wioski Rybakowszczyzna – zdjęcie N. Pivavara z Witebska, wykonane w lecie 2005 roku